

"יפו העתיקה" | גיוס ה"שימור" לעיצוב מחדש של זיכרונות קולקטיביים

אמנון בר אור

משמעותו של המונח "עתיקה"⁵ היא בעלת השלכות רבות על ההגדרה "עיר עתיקה" ועל מהותה של עיר זו. בערים שבהן חלה המשכיות היסטורית רצופה, "עיר עתיקה" היא הגרעין המקורי של העיר המעיד על אופיה המשתנה מתקופה לתקופה. עם התפתחותה של העיר הפך האזור ההיסטורי ל"עיר העתיקה" והחלקים המאוחרים יותר לעיר המודרנית. העיר העתיקה, כמו שאר חלקי העיר, הוא ביתם של בני אדם, המאפשר להם לקיים חיי קהילה נורמטיביים, זאת בד בבד עם מודעות מוגברת לשמירה על המורשת הקיימות בה, דוגמת העיר העתיקה בירושלים ועכו. "יפו העתיקה" היא אתר עתיקות שמור (שהיה בעבר עיר), שעליו חל חוק העתיקות המיושם על ידי רשות העתיקות. ניתן לבקר באתר ואף לחיות בו ולהתגורר בתנאים ובהגבלות רבות אשר עיקרן הוא שמירה על הנכסים המוכרזים עתיקות. ביפו העתיקה אין קהילה אנושית החיה במקום ומתפתחות בו לאורך זמן, למעשה, היא אינה מכילה קהילה מתפקדת כבר ממחצית המאה ה-20. לכן, נכון היה להגדירה כאתר עתיקות וכשמורה תיירותית ולא כ"עיר עתיקה". בעוד שבירושלים העתיקה התקיים רצף אנושי לאורך כל התקופות, רצף אשר בנה ופיתח את המקום למרות ההרס הרב בתום כל מלחמה- הרי שביאפא חל שינוי דרמטי בעקבות מלחמת 1948. הרוב המוחלט של תושבי יפו ובעלי הבתים המקוריים כבר לא חי במקום, כמוהם הועלמו גם רוב המבנים והסמטאות. את המקום אכלסו מחדש באופן זמני עולים חדשים, אשר פונו ממנו כעבור 10-15 שנים. כיום האתר ברובו ריק מתושבים (למעט קומץ אמנים, אשר לא ניתן לראותם כקהילה אורבנית מתפקדת), ולכן לא מתקיים בעיר רצף אנושי אותנטי. באופן זה, הגדרת העיר כ"מקום מחיה של בני אדם המאפשר להם בו בזמן לקיים מערכות יחסים עם אחרים ברמה מגוונת של אינטימיות תוך שמירה על אנונימיות מוחלטת" ("אנונימיות אינטימית")⁶ כפי שהוצגה בביתן הישראלי בביאנלה לאדריכלות בוונציה בשנת 2000 אינה תופסת ככל שמדובר בעיר העתיקה ביאפא או יפו.

אזור הקסבה של יאפא בתחום החומות לשעבר הוכרז לראשונה בשנת 1944 אזור עתיקות מוגן על ידי שלטונות המנדט הבריטי. הכרזה זו פורסמה בעיתון הרשמי של ממשלת פלשתינה. ההכרזה התקפה כיום נעשתה ב-1964. השטח המוכרז עתיקות כולל את העיר העתיקה בתוואי החומות, הנמל, התל המקראי והשכונות הצמודות אליו. החפירות הראשונות בתל יפו נערכו בין השנים 1948-1950 מטעם אוניברסיטת לידס שבאנגליה. מטרת החופרים הייתה לחשוף שרידים מתקופת המקרא, אך משלא נמצאו שרידים אלו, הוחלט על סיום החפירה באתר.

בין השנים 1955-1964 ובשנת 1970 ערך חפירות שיטתיות

מילות מפתח: סטודיו לשימור, יפו העתיקה, עיצוב הזיכרון, זיכרון קולקטיבי

הקדמה

לפני מספר רב של שנים, הופנתה אליי שאלה בדבר המבנה ההיסטורי של הסראייה העתיקה⁷ שבתחומי החומות של העיר העות'מאנית לשעבר (כיום, המבנה סגור ומחנך בחלקו ובחלקו האחר שוכן המחאון לעתיקות יפו, התאטרון היהודי ערבי ואולם אירועים פרטי). המבנה על חלקיו השונים היה מוכר לי היטב. סיימנו אז שני מחזורי לימוד ומחקר על אודות הבניין ותולדותיו וכן הצעות לשימורו במסגרת הסטודיו לשימור² בבית הספר לאדריכלות שבאוניברסיטת תל אביב. השאלה ששאלו נציגים של גורמים בכירים בשלטון הייתה- האם ניתן להכשיר את המבנה ההיסטורי של הסראייה העתיקה כמרכז לפעילות עתידית של "מרכז פרס לשלום".

אין מקום מתאים מבניין זה הנמצא בתוך תחומי יאפא³ ההיסטורית, להתחיל לשקם את זיכרונות החיים בעיר ובעיקר את המורשת התרבותית האנושית הפלסטינית שהוכחשה עד כה. הייתי תמים מדי, אפילו לשמעון פרס- חתן פרס נובל לשלום- לא ניתנה ההזדמנות לקשור את יפו למורשת הערבית-פלסטינית. היו מי שהעדיפו להוציא את המרכז החדש מההקשר ההיסטורי ולבנותו דווקא בקצה העיר, מול הים, בגבול בית העלמין המתפורר "על אדמה פלסטינית מופקעת"⁴. כדי שיחמי המרכז ומתכננו לא יאלצו להתמודד עם מורכבות הפרויקט בשילוב תולדותיה של יאפא ולתת פרשנות לנטישתה, הם העדיפו לבנות "פרויקט חדש".

ההיגיון שעמד מאחורי החלטה זו הוא תוצאה של תהליך ארוך של מחיקת זיכרונות וצריבה של זיכרונות אחרים, המשרתים את הלך הרוח הפוליטי והתרבותי השולט. תחום השימור, כאחד מתחומי התכנון וכמרכיב מרכזי בשיקולי התכנון באזורים היסטוריים, משמש אף הוא כלי נוסף לשליטה במרחב וליצירת זיכרונות סלקטיביים ומומצאים ולמחיקת זיכרונות מטרידים.

עיר עתיקה | יפו כאתר עתיקות בעל המשכיות היסטורית מקוטעת ומורשת מרובדת

הבחירה של מנהיגי המדינה ושל הנהלת העיר תל-אביב בשנת 1950 לקרוא לשרידי העיר ההיסטורית בתוך החומות לשעבר של יאפא בשם "יפו העתיקה" הייתה ועודנה הגדרה שאינה מילולית בלבד. הגדרה זו טעונה משמעויות רבות, והיא אשר חרצה את גורלה הפיזי של יאפא ההיסטורית לשנים הבאות.

הפלשתינית של העיר בעוד ש"עתיקותה" מודגשת באמצעות שרידים מתקופה עבר רחוקות. אפילו תקופתו של נפוליאון, מחריב העיר, זכתה לעדנה. כל זה אפשרי משום שב"עיר העתיקה" לא גרים תושבים המנהלים חיי יום-יום וחיי קהילה נורמטיביים, אלא מספר בעלי עסקים ואמנים העונים בעיקר על צורכי התיירות. יש לשער שהאתר "יפו העתיקה" לא יהפוך בעתיד הנראה לעין לחלק אינטגרלי וחי מרקמת העיר כולה.

יאפא עיר ערבית פלשתינית | מאז נחרבה ונטשה על ידי צבא נפוליאון (1799) ועד "המרד הגדול" (1936)

בשנת 1799, בדרכם ממצרים צפונה, כבשו נפוליאון וצבאו את העיר יאפא. במהלך הכיבוש הרג צבאו של נפוליאון תושבים ולוחמים תורכים רבים והחריב את העיר. פלישה זו הותירה את יאפא חרבה - חומותיה ורבים מבנייניה נהרסו, הפרדסים סביב העיר זנחו, הנמל ותנועת הנוסעים שותקו ומספר התושבים הצטמצם מאוד. נסיגת נפוליאון לאחר מפלת עכו החזירה ליאפא את השלטון התורכי בראשותו של אבו נבוט.

במאה ה-19 חלה ההתפתחות הניכרת ביותר של יאפא. קבוצות כוח ושלטים שונים בנו בה מתוך אינטרסים דתיים, פוליטיים וכלכליים מגוונים. בשנת 1804 כבש סולימן פחה את העיר ומינה את הממלוך אבו נבוט למושל נפות יאפא ועזה. בתקופת שלטונו העיר שוקמה ונבנתה מחדש. בשנת 1831 כבש את יאפא אברהים פחה המצרי ללא קרב. פחה ביקש להפוך את הארץ לאזור הנתון להשפעתו וחזק את אחיזתו על ידי יישובם של פלאחים מצריים. בבוסתנים שסביב יאפא התפתחו מספר שכונות מצריות במקורן - "שכנאות". בתנופת הגדילה וההתפתחות של העיר החל תהליך שיטתי של הריסת החומות. תקופת השלטון המצרי בארץ השפיעה רבות על התפתחות המינהל הפנימי והקשרים המדיניים עם אירופה - צעדים אלו פתחו את האזור להשפעת המערב והמודרניזציה. לאור השיפור שחל במצב הביטחון והגברת ההשפעה האירופאית נהרסו בשנת 1888 חומות העיר כליל. בתוואי החומה המפורקת והחפיר שמולא בעפר נוצרו שטחים חדשים, שעליהם הוקמו מבנים רבים. האזור הצפון-מזרחי של החומה לשעבר (כיכר השעון) הפך למרכז הסואן ביותר של העיר כולה, חנויות רבות הוקמו ונפתחו דוכני רוכלים. מחוץ לתוואי החומות, מנעו הבוסתנים את התפשטות העיר מזרחה וכיוונו את התפשטותה דרומה וצפונה במקביל לחוף הים. בדרום החלה להיבנות שכונת עג'מי ובצפון הוקמה שכונת מנשייה, (מצפון לבית העלמין). הקסבה הצפופה שימשה בעיקר למגורים, למסחר ולמוסדות שלטון ודת.

בסוף המאה ה-19 ועד מחצית המאה ה-20 הייתה יאפא הפלשתינית מרכז כלכלי, תרבותי, חברתי ופוליטי בארץ ישראל/פלשתינה כולה. בשנת 1914 מינתה איסטנבול מושל חדש לעיר - חסן בק אשר סלל את רחוב ג'מאל פחה (כיום - שדרות ירושלים) בלב הפרדסים שמחוץ לחומות, פיתח תשתיות ויצר את תחילתה של העיר החדשה ממזרח. ב-16.11.1917 כבש חיל הרוכבים הבריטי את יאפא ללא התנגדות, וכעבור ימים אחדים החלו תושבי העיר היהודים

ד"ר יעקב קפלן מטעם מחאון יפו לעתיקות ועיריית תל אביב-יפו⁷. השטח הראשון שנחפר היה באזור כיכר קדומים, כיוון שבשנות ה-50 היה זה השטח הגבוה ביותר ביאפא העתיקה, ובו קיווה יעקב קפלן למצוא את ליבו של תל יפו הקדום. כאשר לא מצא באזור זה שרידים קדומים (רק שרידים המתוארכים לתקופות הרומית והביזנטית) העביר את החפירה לאזור "גן שער רעמסס". בשטח נותרו עד היום שרידי החפירה.

בשנות ה-90 כוסתה החפירה ב"כיכר קדומים" בגג מרוצף כחלק מהכיכר ונוצר בו מרכז המבקרים. בשנת 1997 חידש את החפירות פרופ' זאב הרצוג מאוניברסיטת ת"א. מטרת המשלחת הייתה לחשוף את חלקיה הפנימיים של מצודת השלטון המצרי ממערב לשער אשר נחשף בידי יעקב קפלן. בסיום עונת החפירה שומרו שרידי הבנייה שחשפה לבני בוץ, בבניית לבנים חדשות כדי להגן על המקור מפני פגעי הטבע, הזמן והתיירות. מתוך החפירות נלמד, כי יאפא הקדומה מורכבת משני אתרים נפרדים: התל העתיק והעיר התחתונה שמקיפה אותו. התל העתיק משתרע על פני שטח מצומצם הכולל את "גן שער רעמסס" ו"גן הפסגה", ובו נמצאו שרידים המתוארכים לתקופת הברונזה התיכונה עד התקופה הפרסית. העיר התחתונה מקיפה את התל העתיק וכוללת את כל תחום יאפא העתיקה ואת שטחי שוק הפשפשים שממערב לה. היא כוללת שרידים מתקופות מאוחרות מהתקופה ההלניסטית ועד התקופה העות'מאנית. בשטחה נחשפו גם שרידים פזורים מתקופת הברזל הכוללים גתות יין ומתקני מלאכה⁸.

חשוב לציין, כי יפו לא הייתה מעולם במרכז העיסוק הארכאולוגי (על אף האזכורים בתנ"ך ובברית החדשה) - המדינה הציונית לא ראתה ביפו אבן שואבת לחיזוק האידאולוגיה (באופן שונה מבתי הכנסת בגליל, ממצדה, מהמגילות הגנוזות ממערות קומראן ודומיהם). רוב עתיקות יפו שנחפרו ונחשפו כוסו מחדש ללא שום עניין לציבור, או שהזנחו בבורות פתוחים, המקשים על מנהלי המקום לנקותם ולתחזקם. הממצאים שנחשפו ותועדו נגזזו במחסני רשות העתיקות והמחאון לעתיקות יפו, אשר נעל את שעריו למבקרים במשך שנים רבות. מעט מאוד מהחפירות וממצאיהן פורסם כפרסומים מדעיים. בהיעדר אינטרס מדעי או לאומי-היסטורי, שימשה החפירה של יפו תירוץ ארכאולוגי להריסה מוחלטת של הבתים ומרקם העיר כדי לאפשר חפירה מסיבית של שטח התל. אין ספק, כי התוצאות בשטח מעניינות מבחינה מחקרית, אך דלילות מבחינה ארכיטקטונית ותיירותית. מכאן גם נובע הקושי בשחזורן. לא היה בהן, בעתיקות שהתגלו, כדי להוכיח או לחזק את מעמדנו ההיסטורי ביפו. אולם את זאת כבר יכולנו לדעת מיחסה של ההלכה היהודית לדיני הקבורה ביפו, אשר לא נחשבה בתחומי ארץ ישראל עד מחצית המאה ה-19. הצורך לשלוח מבטן האדמה חורבות כלשהן ובלבד שיהיו חלופה לזיכרון הפלשתיני הבנוי היה חזק יותר.

העיר העתיקה של יפו נקראה כך משנות ה-60 כאשר הוחל לשווק את יפו כאתר תיירות. יאפא ההיסטורית, אשר מסמלת יותר מכל את גדולתה של "כלת הים הפלשתינית" הפכה ל"יפו העתיקה" ועל ידי כך נמחקה באחת המורשת

מנגנוני הרס ומחיקה (1961-1936)

1. מבצע עוגן. בשנת 1936 פרץ "המרד הערבי" ובעקבותיו הכריז שלטון המנדט על "מבצע עוגן" בתחומי העיר העתיקה של יאפא. על פי המידע שהיה בידי הבריטים היה אזור זה מרכז המבצעים של מארגני המרד, והתנהלו בו גיוס כוח האדם, צבירת נשק ויציאה לפעולות. מטרת המבצע הייתה לפרוץ דרכים במרכז הקסבה הצפופה ולאפשר לכוחות השיטור לנוע בה בבטחה. במבט מהאוויר הייתה לשטח ההרוס צורה של עוגן- מכאן שמו של המבצע. במבצע פוצצו בתחום העיר העתיקה 237 בתים של ערביי יאפא ההיסטורית. הבריטים כדרכם, הסדירו את הנושא בתכנית בניין עיר⁹.

2. מלחמת 1948 ומבצע חמץ. בתכנית החלוקה של האו"ם, 29 בנובמבר 1947, הייתה יאפא אמורה לקבל מעמד של מובלעת פלשתינית עצמאית בתוך מדינת ישראל, אך מסוף חודש נובמבר 1947 החלו ארגוני האצ"ל והלח"י להפעיל שיטות של טרור ברחובות העיר.

בתקופה שלפני כיבוש יאפא היו הכפרים הערביים אשר ממזרח לה איום על תל אביב ועל הדרך לירושלים, "מבצע חמץ" 10 נועד במקור לכבוש את אותם הכפרים (ולא את יאפא). ההנחה הייתה שמצבה הנצור של העיר יחייבה להיכנע עם צאת הבריטים. ב-30 באפריל 1948 הוכרע הקרב ומפקד "צבא ההצלה" בעיר נמלט ממנה דרך הים. באופן מידי החלה נטישה המונית שנמלטו בה כ- 70,000 מתושביה הערבים אשר קיוו לשוב לביתם מיד עם תום הקרבות. ב-13 במאי 1948 חתמו מנהיגי הנותרים של העיר על הסכם כניעה.

רצף ההתיישבות הערבית ביאפא נקטע ב-1948 באופן מוחלט.

3. ההרס אחרי 1948. הכיבוש הישראלי לא נאלץ להתמודד עם עיר בנויה בצפיפות, כמו שנאלצו הבריטים להתמודד 12 שנה קודם לכן (ב"מבצע עוגן"). עיקר ההבדל היה בכך שבידי הישראלים "נפלה" עיר כמעט ריקה מתושביה. עובדה זו אפשרה סיפוח מידי והחרבת בתים. בתקופה זו נתפסה העיר גם כמאגר זמין לפתרונות דיור מידיים לאלפי משפחות המהגרים היהודים והפליטים שהגיעו לארץ. המקום אשר אוכלס ברובו על-ידי עולים חדשים הידרדר במהירות בשל חוסר טיפול נאות בתושבים החדשים ובמבנים ההיסטוריים שבהם שיכנו אותם.

הפלשתינים, אשר נותרו ב'גטו' של עג'מי, איבדו את היכולות הכלכליות, הפוליטיות והתרבותיות שלהם. הם איבדו את עירם-ביתם ונשארו פליטים של חברה נחשלת, המתפרנסת בעיקר מעבודות שירות בעיר היהודית. מצב זה, שבו נותרה העיר ללא אליטה כלכלית ואינטלקטואלית וללא הנהגה, גרם לכך שנוצרו בעיות חברתיות קשות. נוצרה מצוקת דיור חמורה, בעיות סמים, נוער מנותק, אחוזי פשיעה גבוהים ואבטלה מתמשכת.

אשר הוגלו בפקודת השלטון התורכי, לחזור לבתייהם. עם התבססות שלטון המנדט החרפה מצוקת הדיור בעיר בשל מהגרים רבים שהתיישבו בה. בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית התפתח מארג חיים, המבוסס על יחסי שכנות ומסחר, אשר החל להתפורר מאירועי 1921, עקב כך הפכה, עם השנים, יאפא מעיר קוסמופוליטית לעיר ערבית ותושביה היהודים יצאו ממנה לתל אביב.

הרצון להגדרה עצמית של הלאום היהודי ושל הלאום הפלשתיני בארץ ישראל או פלשתינה באותם הימים הוא אשר יצר את הקונפליקט, שבעקבותיו פרצה מלחמת אזרחים בשנת 1948, שנמשכה למלחמה כוללת עם ארצות ערב השכנות.

וינסטון צ'רציל- שר המושבות הבריטי- ביקר בארץ במרס 1921. במהלך הביקור פנתה אליו משלחת מטעם הוועד הפועל הערבי בבקשה לבטל את הפעילות להקמת הבית הלאומי היהודי, כפי שהובטח בהצהרת בלפור ולהפסיק את כניסת היהודים לפלשתינה ולהקים בארץ ממשלה לאומית ערבית. אירועי הדמים שפרצו זעזעו את יהודי הארץ שקיוו להקמת בית לאומי לעם היהודי. תל אביב, שהייתה בראשיתה שכונה של יאפא, הוכרזה ב-11 במאי כ"מועצה עירונית עצמאית" בהוראת הנציב העליון. "ועד ההגנה של תל אביב" הוקם בראשותו של פנחס רוטנברג. הייתה זו בעצם ראשית פעילותו הממשית של ארגון "ההגנה" שעל הקמתו הוחלט ביוני 1920. במהלך המאורעות ולאחריהם עזבו את יאפא כ-9000 יהודים ועברו לתל אביב. בעקבות המאורעות הקימו הבריטים את "ועדת הייקראפט" כדי לחקור את הסיבות שהובילו למאורעות. מסקנות הוועדה הובילו לפרסום הספר הלבן הראשון. כמו כן בעקבות מעורבותם של חיילים יהודים מ"הגדוד הראשון ליהודה" בהגנת העיר תל אביב פירקו הבריטים את הגדוד, שהיה נצר לגדודים העבריים.

ב-1929 (תרפ"ט) פרצו מאורעות אלימים נוספים ביחמת הערבים נגד היישוב היהודי בארץ. המופתי חאג' אמין אל חוסייני הקצין את דעותיו ופנה להסתה אנטי-ציונית. בו בזמן חלה התאוששות מהמשבר הכלכלי (7-1926) אשר החזירה את היישוב היהודי לשגשוג כלכלי. ברחוב הערבי גברו תחושות הכישלון לנוכח קניין האדמות וההגירה היהודית לארץ. בתום המאורעות פרסם הנציב העליון ג'ון צ'נסלור הודעת גינוי חריפה וכינה את מבצעי המאורעות "ברברים, אכזריים ורוצחים". שלטונות המנדט הכריזו על השבתה זמנית של כל העיתונים הערביים, משום שראו בהם אחראיים להסתה לאלים ולחפזת הסדר הציבורי. הצלחת ההגנה, במקומות שבהם פעלה, העלתה את כוחה וחיזקה את מעמדה בקרב היישוב היהודי. עם זאת, קמו קולות מתוך ההגנה אשר גרסו, כי יש לנקוט קו תקיף יותר כלפי הצד הערבי, דבר שהוביל לפילוג אשר יצר את "ארגון ההגנה ב'" (אשר נקרא לימים- האצ"ל). בעקבות המאורעות זימנה הממשלה הבריטית את "ועדת שו" אשר הגישה בשנת 1930 את דו"ח הופ-סימפסון. מאוחר יותר הוצא בעקבותיו "הספר הלבן של פספילד".

שמאפשרת לשלב את המורשת הרשמית במרקם חיי היום-יום. חילופי המשטר באים לידי ביטוי בהסבת שמות רחובות במטרה מוצהרת למחוק מן המרחב הציבורי את המורשת ההיסטורית המזוהה עם המשטר הישן ועם התרבות הקודמת שהובסה". שמות הרחובות שונו ברוב מקרים בשני שלבים. בתחילה, מיד עם תום הכיבוש, נמחקו השמות המקוריים וניתנו לרחובות מספרים אשר שירתו את אינטרס המחיקה בשל חוסר זהות. לאחר מכן, אט אט זכו הרחובות להחליף את שמותיהם ממספרים סתמיים לשמות חדשים אשר שירתו הפעם את הניסיון לצריבה של זיכרונות חדשים בסמטאות ההיסטוריות והציוריות. "בעיר העתיקה" ניתנו שמות הלוקחים בעיקר מגלגל המזלות וסימני הזודיאק הפגני. כיצד זכו סימני המזלות לכבב בסמטאות המשוחזרות של "קריית האמנים"?

נראה, כי הצורך שנראה למקבלי ההחלטות חיוני היה למחוק את המורשת הערבית המקומית וליצור אחרת במקומה. שמות המזלות התאימו להפליא לרצון מפתחי העיר. לסימני הזודיאק נופך היסטורי-מיתולוגי ומסתורי, והם שיכלו להחליף את המורשת האמתית שהוכחשה, השימוש בשמות המזלות הפך את האתר ממקומי לאוניברסלי. שמות אלו אינם מהווים כל איום על ההגמוניה הנוכחית, השולטת במקום ומכתיבה את סדר יומו התיירותי.

אקט נוסף של מחיקת המורשת הוא ניתוקו של הנמל מהעיר, זאת באמצעות אי הכללתו בתוכנית 606 (אי מתן מנדט תכנוני או ניהולי לחברה לפיתוח יפו העתיקה בו). החלטה זו תרמה רבות לניתוק הקשר הטבעי בין העיר לנמל, אשר נתן לה במהלך הדורות את עיקר מורשתה.

תיירות ומורשת | עיצוב זיכרונות סלקטיביים

אחת הדוגמאות המפתיעות בשיווק התיירות של יפו העתיקה-החדשה הם פסלים דמויי חיילים מצבא נפוליאון, המוצבים בחלל הציבורי לצורכי הכוונה (ובעיקר כדי לשוות למקום נופך היסטורי-אירופי אותנטי). אולם, כבר מעיון ראשוני מתגלה האבסורד ההיסטורי- הצבת חיילי נפוליאון במקום אשר נהרס כליל בידי חיילים אלו.

התיירות היא אחד הגורמים המשפיעים ביותר בעולמנו על יחמה ועל מימון פרויקטים לשימור המורשת הבנויה. לרוב, מפתחת תעשיית התיירות את המורשת כמוצר שניתן "למכור" אותו למבקרים, ועל ידי כך להעצים את "החווייה האוטנטית" ולאפשר לקהילה המקומית מקורות הכנסה. הדרישה מה"מוצר" התיירותי משתנה עם הזמן, כך גם העידוד של משרד התיירות באמצעות גופי הביצוע שלו כגון, החברה הממשלתית לתיירות והחברות העירוניות לפיתוח התיירות.

בשנת 2000 יזם משרד התיירות בשיתוף עיריית תל-אביב –יפו ובניהול החברה הממשלתית לתיירות, תכנית אב לפיתוח התיירות ביפו¹³. התפיסה הבסיסית בתכנית הייתה כי יפו היא אתר תיירות ראשון במעלה בשל מקומה בהיסטוריה של ארץ ישראל על שרידי סמטאותיה ונמלה. שאיפת המתכננים הייתה לשלב את יפו במערך התיירותי של תל-אביב.

המטרה שעמדה בראש מעייניה של עיריית תל-אביב –יפו בשנות ה-50 היה חיסולם של "משכנות העוני". כינוי זה לא כלל רק את המעברות והמגורים הזמניים של הפליטים והעולים החדשים. הוא כלל גם ובעיקר את האזורים הערביים של יאפא ופרוריה, אשר נתפסו על-ידי העולים ומחוסרי הדיוור עם תום מלחמת 1948. מאמץ זה לא כלל את "משכנות העוני" הערביים של שארית פליטת הנכבה.

מנגנוני השכחה וצריבת זיכרונות חדשים (עד ימינו)

החברה לפיתוח יפו הוקמה בשנת 1961 על ידי ממשלת ישראל ועיריית תל אביב-יפו, ושמה לה ליעד לשקם את "השטח הגדול", אזור שבאותה עת היה מאוכלס קהילה מוחלשת של עולים ומגורים, וככזה היה נגוע בבעיות חברתיות וכלכליות קשות. כך, איבד האזור את שמו לפני שהוענק לו שם חדש וממותג "יפו העתיקה". אחזקת מניות החברה התחלקה באופן שווה בין העירייה לבין הממשלה באמצעות מנהל מקרקעי ישראל והחברה הממשלתית לתיירות. בו בזמן, אושרה תכנית בניין ערים חדשה ליפו העתיקה (תב"ע 606), חזו הייתה המסגרת לפעילותה של החברה במקום. הזכויות ברוב המבנים שנתרו הועברו לרשות החברה או נמסרו לה בחכירה.

התל שעליו שוכנת יפו העתיקה הוגדר בתכנית "שמורה אדריכלית" שמבניה ונופה ישומרו, אגב פיתוח גנים וכיכרות בשטחים הפתוחים. בדרך זו קיוו הרשויות להפוך את האזור למרכז בילוי, מסחר, אמנות ותיירות ולמשוך אליו אוכלוסיות מבקרים. עוד הוחלט, בצעד שזכה ללא מעט ביקורת, כי הזכות להתגורר ביפו העתיקה תינתן בשכירות לאמנים בלבד, זאת כדי ליצור במקום רובע אמנים.

בשנת 1965 הושלם פינוי תושבי "השטח הגדול", והתחילו עבודות ההרס במקום. בה בעת נערכו החפירות הארכאולוגיות המקיפות. כך, נמחקה כליל כל המורשת הפלשתינית הבנויה, שנשתמרה כמעט בשלמותה בתוך תוואי החומות לשעבר. ההרס המסיבי של הקסבה (כיום גן הפסגה וגן המדרון) משנות ה-50 ועד סוף שנות ה-70, נועד לפנות את השטח לחפירות הארכאולוגיות, שבוצעו ביהמת העירייה באמצעות הארכאולוג העירוני ד"ר יעקב קפלן.

"יפו- מקראה היסטורית-ספרותית"¹¹ מתיימרת להציג "פרקים בדברי ימי העיר מראשיתה ועד ימינו", אשר נועדה לתלמידי העיר בשנות ה-60 מבהירה באופן ברור, כי לאחר ימי נפוליאון הגיעו היהודים לעיר- בתחילה "האשכנזים", אחריהם "המרוקנים" ואיתם "החסידיים" וכן הלאה. הפלשתינים, מסתבר, לא היו כאן מעולם.

ביטוי מובהק של יחס הקהילה השולטת אל המקום ורצונה לעצב אותו בדמותה, מתקיים גם בשינוי שמות הרחובות. שימוש בשמות הרחובות לשם הנצחה חיכרון הוא חלק מן התרבות הפוליטית של העת החדשה. שינוי השם הוא חלק מאסטרטגיית ההכחשה של המורשת הערבית-פלשתינית ביפו. על פי דברי פרופ' מעוז עזריהו¹², שמות הרחובות הופכים לטקסט רשמי של מורשת היסטורית ותרבותית, "הבנאליות לכאורה של שמות הרחובות היא

מתבסס על אגדה עתיקה, המספרת על קיומה של באר קסומה באתר שכל המשליך אליה מטבע ומביע משאלה – משאלתו מתקיימת. כאמור, הקמת המזרקה התבססה על אגדה עתיקה ומדומיינת, אשר הייתה עדיפה על התבוננות בהיסטוריה האותנטית והעשירה של מזרקות המים המקוריות שנתרו. מזרקה נוספת (עות'מאנית במקורה) אשר נבנתה בתחום השער והחזה ממקומה בשנות ה-60 למרכזו של אי תנועה מחנח, "שוחזרה" לאחרונה על ידי רשות העתיקות בשחזור מונומנטלי ורומנטי רחוק מכדי אסמכתא מדעית.

השימור ככלי פוליטי לעיצוב זיכרונות

א. העיר העתיקה- סמטאות, גנים ועתיקות-מוצר תיירותי חסר

שימור המורשת בא לשרת ולקדם אינטרסים מגוונים ורבים, ותמיד הוא כלי בידי קובעי המדיניות לקידום מטרותיהם. כיצד פועלת פרקטיקת השימור ביפו העתיקה ואת מי היא באה לשרת? קשה למצוא עדויות לעברה הלא רחוק של יפא, לעתים ירשו החורבות הפלשתיניות עבר קדום יותר ולעתים כוסה המרחב המרוקן בחדש המתחזה לישן תוך צריבת מודעות שונה ומחזרה, כפי שהודגם בשמות המזלות או בפסלי נפוליאון. כולם, מוצר תיירותי נמכר המכסה על הריק המהדהד של הנעדר.

גם תחום השימור משתף באופן פעיל בשינוי דמותה וזיכרונותיה של יפא והפיכתה למוצר מסחרי-תיירותי ולא לעיר היסטורית. בשל ההכרזה על העיר העתיקה כולה כאתר עתיקות, נדרשת רשות העתיקות לכל בנייה או שינוי פיזי ותכנוני בתחומי שטח ההכרזה. לרשות העתיקות האחריות והסמכות לשמור על עתיקות ועל כל הקשור וצמוד להן. משום שהמקום הוא אתר תיירות פעיל המנהל מסחר בהיקפים ניכרים והמחייב הרחבות ושינויים, מחויבת הייתה רשות העתיקות במהלך השנים למדיניות ברורה בעניין "השמורה האדריכלית ואתר העתיקות" של יפו. עד כה לרוב, אסרה הרשות על כל בנייה חדשה בתחומי התוכנית (606) למעט השלמות מזעריות של בנייה קיימת ושחזור חלקי מבנים חזת לאחר תיעוד ואישור. (לעתים בתום חפירות הצלה וסילוק הממצאים לטובת הפיתוח). נראה, כי רשות העתיקות משמשת כלי יעיל להקפאת כל פיתוח באתר ולחזיקו כאתר תיירות בעיקר. אין ספק, כי היחס לשרידי הבנייה שנתרה השתנה לחלוטין. בעוד שקפלו מחק את רוב המבנים הפלשתינים בעיר לטובת שטחי חפירה ארכאולוגיים וגנים ציבוריים, מקפידה רשות העתיקות על אי פגיעה במבנים הקיימים כמעט עד כדי הקפאתם המוחלטת.

במציאות הישראלית מתקיימת התנצחות קבועה הכרוכה במאבק על שרידי המורשת בין יהודים וערבים, וכדבריו של עמוס קינן (1991): "שיבת ציון וההתיישבות היו, ועדיין הינם, מאמץ לשנות את הזהות הלאומית ההיסטורית, מזהות של עם בגולה, לזהות של עם במולדתו. בכך, בהכרח, הרס והשכחה של המורשת הערבית הינו תנאי חיוני לבניית הזהות היהודית במרחב הטראומטי והמסוכסך".

אמירה זו באה לידי ביטוי, במלוא הדרה

לדעת מתכנני תכנית האב לתיירות ולדעת קובעי המדיניות העירונית "לא נמצאה כל סתירה בין הפיתוח העירוני ומגמות הפיתוח התיירותי וכי שני היסודות משלימים ומסייעים זה בידי זה. יפו ממלאת אחר התנאים הללו ומהווה הזדמנות לשיקום כולל בו המרכיב התיירותי תופס חלק חשוב"¹⁴. מיותר לציין, כי בהכנת תכנית האב לא השתתף מתכנן ערבי-פלשתיני בן יפא או תושב יפו וברשימת היועצים לתכנית, לא מופיע שמו של אף תושב ערבי המייצג את הקהילה.

על פי תפיסת המתכנן- "נקודה חשובה בעיצוב הדימוי העירוני המחודש (של יפו), הינה השאיפה ליצור תרבות עירונית "מתונה" ונקייה- בהשוואה לעיר הסואנת והמזוהמת. הדימוי העירוני, האיכותי מסייע במשיכת אוכלוסייה חזקה, תעשיות מתוחכמות וכמובן מבקרים ותיירים". וכך, באופן חד וברור לא מכילה התכנית כל התייחסות לתושביה המקוריים של העיר- לא אלו אשר ייסדו, הקימו, פיתחו וטיפחו לאורך השנים את "אתר התיירות" הנחשק ולא לשרידי הקהילה המתגוררת ביפו עד ימינו.

העיר העתיקה יכולה הייתה להשתקם כעיר ההיסטורית של תל אביב-יפו, שממנה הכול התחיל. כך יכול היה להישמר רצף התפתחות תרבותית ואורבנית ולהוות רקמה עירונית מורכבת ומרובדת. אולם משום שהתכנון כפוף לשיקולי התיירות ומונחה בעיקר למחיקה טוטלית של הזיכרון הפלשתיני נוצר הריק האורבני דווקא במקום הצפוף וההומה ביותר שהיה בעבר העיר העתיקה של יפא.

כך נעשה מקום, שהיה במשך מאות שנים הגרעין המרכזי של ההתפתחות האנושית והיה הנמל הראשי של ירושלים ושל ארץ ישראל לאורך הדורות, לאתר מרוקן מתוכן, אשר מנסה בעזרת אסתטיקה רומנטית מדומיינת ובעזרת צמחייה מטופחת להמשיך ולהתקיים. לא כחלק אינטגרלי של העיר, לא כמרכז היסטורי עתיר מורשת רב-תרבותית ולא כמקום של המשכיות תרבותית ויצירה של מרקמי חיים משותפים, אלא כפגז עתיק המונשם באופן מלאכותי ללא הועיל. אתר המשמש בעיקר תפאורה למסעדות, לברים ולאתרי בילוי מסחריים. מוצר תיירותי המנצל את שרידי המורשת תוך התכחשות מוחלטת למשמעותם ההיסטורית והתרבותית. תכנית התיירות של קפלו לא עסקה בשיקום במובן העמוק ובתפיסת השימור הכוללת בראש ובראשונה את הקהילה ובעלי העניין השונים, אלא העדיפה לעסוק בבניית תשתית לפיתוח מיזמים תיירותיים כלכליים, תוך שימור התפאורה בלבד.

הניסיון לצרוב זיכרון חדש ונטול תרבות פלשתינית בעיר ההיסטורית מודגם במלוא הדרו בסיפור מזרקות המים בעיר. בעוד שהסביל המקורי אשר נותר בתחומי העיר העתיקה¹⁵ הבנוי בדופן מסגד המחמודיה מול השער הפנימי של העיר עומד נטוש ומחנח, החלה עיריית תל אביב-יפו בפעולות שחזור ופיתוח מזרקות בעיר.

"מזרקות המזלות"¹⁶ בכיכר קדומים ליד כנסיית סנט פטרוס תוכננה והוקמה ללא קשר למקום. המזרקה, מפוסלת באבן גיר ומכילה דימויים של שנים עשר המזלות. רעיון המזרקה

ב"טיפול" השימורי שזוכה לו יפו העתיקה.

לאחר שהריסות המבנים רוכזו ופוננו מהשטחים שיועדו לחפירה ארכאולוגית נוצרה טופוגרפיה חדשה על תל יפו. שרידי בתי הקסבה ושפכי החפירות הארכאולוגיות שינו ללא היכר את פסגתו של התל, בטופוגרפיה זו, אשר כיסתה את החורבות באופן מוחלט, פעל בעיקר הגנן העירוני אברהם קרוון, אשר ביקש לשוות לשטחים הפתוחים מראה רומנטי של כיכרות מרוצפות וגנים נרחבים המיועדים לאירועים לקהל רב. חומרי הגלם ששימשו את הגננים העירוניים היו אבני "החורבות" - אותם שרידים עיקשים הצצים ועולים בין הצמחייה המטופחת של גן הפסגה וגן המדרון. הגנים הוציאו את העיר מהקשר ההיסטורי ויצרו מרחב ציבורי חדש ונטול זיכרונות, אך אלו מתעקשים לשוב ולהופיע מידי פעם. למרחב החדש והמגונן ניתן היה לצקת עכשיו תכנים זיכרונות קולקטיביים חדשים אשר ממשיכים במעשה ההדרה והמחיקה. דוגמא נוספת היא "שער רעמסס" שבתחתית התל מספק את תחילתו של רצף היסטורי מן העבר הרחוק הנחוץ לאתר התיירותי אשר עיקר מבטו צופה צפונה לעבר קו הרקיע התאגידי של תל אביב. גם במקרה זה, השימור מכסה למעשה על מחיקה מוחלטת ויצירת חלל נטול הקשרים היסטוריים ורצף אנושי ותרבותי.

כך פירטו בתכנית האב לפיתוח התיירות ביפו.

עיקר הערכים שראו מתכנני התיירות במונומנט היה היותו "צופה לים" (כלשון התכנית) ו"בעל נתונים ארכיטקטוניים מרשימים", ולכן הציעה תכנית האב להשתמש באולמות הגלויים ואלו שעוד ייחשפו בעתיד לעריכת קונצרטים והצגות. תכנית האב גם מציעה לחדש את תצוגת העתיקות במקום. באמצעות חידוש התצוגה ורענון המוצגים הם מביעים תקווה כי יתעורר עניין מחדש במקום.

החברה לפיתוח יפו העתיקה ועיריית תל אביב לא השכילו עדיין לראות באתר זה הזדמנות לחשוף את תולדותיה של העיר לאורך אלפי שנים - המייצגים את רצף ההתיישבות המקומית בעיר, מחאון רב היקף המציג שכבות רבות. כהרגלם, בחרו המחליטים להסתפק בהצגת העבר הרחוק, אשר ממילא אינו מעורר עניין רב בקרב האוכלוסייה, ולכן גם אינו מעורר מחלוקות פוליטיות ומצפוניות. ובינתיים מוחזק הבניין נעול ומודחק, עדיין לא ברור כיצד ישומר, בעבור איזו מטרה ובאיזה אופן יתמודד עם הדרישה למחיקה תוך כדי שימור.

ג. הסראייה החדשה וכיכר השעון | ממבנה הסראייה החדשה למונומנט התופת

סמוך לשער העיר הפונה לדרך לירושלים, מחוץ לחומה, התפתחה רחבה ציבורית - רחבת השער אשר רובה שימש שוק ועם הזמן הפכה לכיכר הראשית של העיר החדשה¹⁸. הכיכר שמרה על חשיבותה גם לאחר שנהרסו החומות ופורק רובו של השער, היה זה עתה מרכז של יאפא, והחוליה אשר חיברה בין העתיק והחדש. סביב הכיכר נבנו נוסף לארמון השלטון גם ביתו של השליט התורכי ומבנה הקישלה (קסרקטין הצבא ובית האסורים) אשר הוקם על חורבות המצודה הצפונית של העיר, הכניסה הראשית המאוחרת למסגד המחמודיה-גדול מסגדי יאפא. בשנת 1906 הסתיימה בנייתו של מגדל השעון במרכז.

"הארמון", אשר חזיתו הראשית הסימטרית בעלת עמודי ענק ובמרכז כניסה מונומנטלית ברומו של גרם מדרגות מפואר, הוקם במימון עשירי העיר ונכבדיה ונחנך בשנת 1897. התכנון נעשה בידי המהנדס ברוך פפירמיסטר¹⁹.

בנייתו של מבנה שלטוני חשוב מחוץ לסמטאות העיר ההיסטורית מסמל יותר מכול את כוונת השלטונות העות'מאנים להרחיב את יאפא ולפתח אותה כעיר מודרנית מחוץ לתוואי סמטאותיה, אך תוך שמירה על קשר רצוף עם הקסבה העתיקה. הסראייה החדשה שימשה גם מקום מושב השלטון המקומי והיוותה חלק ממבני השלטון והדת שהקיפו את הכיכר המרכזית. על חשיבות האתר בעיני התורכים ניתן ללמוד מהמעשה יוצא הדופן של השלטונות בהעתקת בית הקברות המוסלמי שגבל בכיכר מצפונה, ובכך לאפשר את פיתוחה המואץ של שכונת מנשייה והקשר עם תחנת הרכבת לירושלים. בכך, התחזק יותר מעמדה של הכיכר המרכזית ביאפא ובית הממשל בראשה.

ב-4 בינואר 1948 יצאה מתל-אביב משאית טעונה בתפחים אשר תחתיהם הוטמנו חומרי נפץ, לכיכר ההומה אדם.

ב. הסראייה העתיקה

המכלול המונומנטלי של מבני השלטון הנקראים "בית הסראייה העתיקה" נבנה בליבה של העיר על יסודות מבנים קדומים בדופן הגבעה המשתפל צפונה לים. המבנה היה בית מושבו של הממשל העות'מאני וכלל את בית המושל, כל חללי האדמיניסטרציה הקשורים לשלטון, מפקדות חיל המצב העות'מאני, מסגד ובית מרחץ. אין ספק, כי היה זה המבנה הציבורי בעל נוכחות רבה בעיר מוקפת החומות.

עם העברת השלטון מחוץ לחומות העיר העתיקה לבניין "אל-סראייה אל ג'דידה"¹⁷ הפך חלק מהמבנה לבית חרושת לסבון של משפחת דמיאני, וחלקים אחרים של המבנה הושכרו אף למגורים. לאחר מלחמת '48 שימש המבנה למפעלים שונים, עד שלבסוף הועבר לרשות מחאון ארץ ישראל כמחאון לעתיקות יפו.

לאחר שמסגד הסראייה נהרס ומעולם לא שוקם, והחמאם בחלקו הדרומי (בית המרחץ) הופרט והפך לאולם אירועים פרטי, עומד רובו של המבנה בשימונו, מחנח וסגור לקהל הרחב. בקומת הקרקע בחלקו המזרחי של המבנה פועל התאטרון הערבי-יהודי, ואילו בקומה העליונה מאוחסנות עדיין העתיקות, כפי שהגה את המחיאון הסגור ד"ר קפלן בשנות ה-70.

במבנה בוצעו עבודות חיזוק ושיפוץ חיצוני תוך הסרת חלקים מקוריים אשר לא שוחזרו בהתאם לדעת המתכננים. בו בזמן, נבנו תוספות בנייה כאילו אותנטיות, אשר אף שאינן כאלה - הן מהוות מוצר תיירותי משלים (הכוונה היא בעיקר לסביל החדש שהוצמד לחזית המערבית של הבניין). חלקו הצפוני-מערבי של מכלול המבנים, מה שהיה בית החרושת לסבון, עומד מחנח ועזוב מאז '48, הפך במהלך השנים לשמורת עטלפים מאוכלסת בצפיפות. משרד התיירות ועיריית תל אביב ראו באתר נכס בעל פוטנציאל תיירותי כלכלי רב, ועל

המבנים בקישלה בוצרו בחומה ולכיוון הכיכר נבנה שער מפואר²¹. על חורבותיו של הבסטיון הדרום מזרחי, "בסטיון סר סידי סמית" נבנה בשנת 1879 בית החולים הצרפתי "סנט ג'וזף"²². גם בית החולים כלל מספר מבנים. המבנה המרכזי בנוי על רחוב יפת פינת רחוב לואי פסטר. מבנה זה הכיל בתוכו גם קפלת תפילה וחללים לשימושים חברתיים וקהילתיים שונים.

שני מבני ציבור מונומנטליים אלו הפכו לחוליית קשר ברצף בין הקסבה ההיסטורית התוססת והנמל במורדותיה לבין העיר החדשה ההולכת ומתפתחת. במבנה הקישלה שכנה אחרי כיבוש יפו תחנה של משטרת ישראל, ובתוכה גם בית מעצר שאותו ירשה המשטרה מהבריטים. פעילות המשטרה הועתקה למבנה משטרה חדיש ומשוכלל במזרחה של יפו.

בית החולים שהיה רכושה של הכנסייה הקתולית ושימש שנים רבות את משרד הבריאות נמכר לחברה של זמנים לשם "שימור חלקי, פיתוח ובנייה"²³. תכנית התיירות ייעדה שני אתרים אלו, באופן לא מפתיע, לאתרי מלונאות ואכסון בהיקפים גדולים. ואכן, זמן קצר לאחר פרסומה של תכנית התיירות ואימוצה, קידם מנהל מקרקעי ישראל את השיווק ואת התכנון לפיתוח שני האתרים. כמו כן, קודם מכר מנהל מקרקעי ישראל לשיווק המבנים שהיו רכוש הציבור לפרויקטים פרטיים לפיתוח מלונאי, כל זאת בשם פיתוח התיירות. יש לציין, כי בשני הפרויקטים יועדו מבנים וחלקי מבנים מסוימים לשימור, ואילו האחרים יועדו להריסה. ובמקומם אמורים להיבנות מבנים חדשים, נוסף לתוספות הבנייה אשר תוכננו להיבנות מעל המבנים ההיסטוריים. ב"פרויקט המשטרה" (קישלה) ברחוב זיאל 20 התפנה שטח של 3 דונם לתכנון מלונאי חדש. שטחם של המבנים ההיסטוריים בשטח הוא 3000 מ"ר ויועדו לשימור בתב"ע 2572 אשר אפשרה תוספות בנייה בשיעור כפול מהקיים (כ-7500 מ"ר בתוספת מרתפים). יש להדגיש, כי זהו אחד המקומות הבודדים בכל שטחה של יפו שבו מיועד שטח מסוים למלונאות בצורה בלעדית ורחבת היקף.

יש לציין, כי תכניות המלון בקישלה אושרו מתוך ידיעה ברורה, כי המלון העתידי סמוך למסגד הגדול ובעל קיר משותף עם המסגד הגדול והפעיל ביותר ביאפא. נראה, כי השיקול העיקרי שעמד בראש מעיניהם של המתכננים וקובעי המדיניות לא היה האוטנטיות של המבנה, לא קהילה שהייתה במקום ואף לא שרידי אותה קהילה אשר חייה עדיין במקום ויכולה הייתה להמשיך להשתמש במבנים המשומרים לכל שימוש ציבורי לטובתה. השיקולים היו כלכליים זאת באמצעות פיתוח התיירות. לשם כך מכרה המדינה את המבנים לגופי זמנים פרטיים מתוך תקווה לעודד השקעות ביפו. גם כאן שימש השימור עלה תאנה על ידי טיפול בתפאורה של חזיתות בלבד.

בית החולים הצרפתי הוא אתר ובו כ-4 דונם ברח' יפת פינת רח' פסטר, גם הוא נשקף אל הנמל והים. במקום מתוכנן בית מלון (בהתאם לתב"ע 3154). לצורך בניית המלון נהרסו מבנים אשר הוחלט, כי חשיבותם פחותה אך בעיקר כדי לאפשר מקום לבנייה חדשה. העובדה שהשטח הוא היסטורי חיבה חפירות ארכאולוגיות אשר נערכו בשני האתרים

המשאית נהוגה בידי חברי ארגון לח"י הוחנתה מול בניין הסראייה ושני הצעירים אברהם כהן ורחמים חכמוב נמלטו ממנה. הפיצוץ גבה את חייהם של עשרה אנשים והותיר פצועים רבים, כמו כן, פגע קשות לא רק בבניין הסראייה אלא גם בבניינים הסמוכים לו.

שרידי המבנים סולקו ובמקומם נסלל רחוב חדש המוביל מכיכר השעון לשדרות ירושלים (רח' מזוק ועזר). שרידיו של מבנה הסראייה ניצבו במשך שנים רבות כחורבה אטומה ובלתי מוסברת. עם חלוף השנים, הפך המבנה הפגוע מסוכן לציבור וביחמת עיריית תל-אביב-יפו פורק רובו של הבניין ונותרו בו בעיקר שרידי החזית הפגועים.

תכנית האב לתיירות ייעדה את מבנה הסראייה לשיקום ולהפכו למרכז מבקרים ונקודת יציאה לסיורים בעיר. "מוצע לשקם את מבנה הסראייה ולהפכו למרכז מבקרים ונקודת מוצא לסיורי תיירים ביפו, וכאטרקציה תיירותית בפני עצמה אלא שהדבר כרוך בהשקעות כבדות ביותר"²⁰. בשנת 2004 הושלמו העבודות במקום בתכנונו של אדר' אייל זיו ובהזמנת החברה הממשלתית לתיירות ועיריית תל אביב-יפו. התכנון החדש עסק בעיקר בחזית לכיכר, התכנון לא ראה במבנה תכנים וערכים, אלא דימוי בלבד. על כן מצא עצמו מבנה הסראייה מיוצג על ידי חזית תפאורה משוחזרת ושבורה.

נשאלת השאלה- תפאורה לאיזה מחזה? איזה סיפור מנסה החורבה הזו לספר?

הבחירה להנציח את הבניין כתפאורה רומנטית של חורבה מונומנטלית, היא בחירה שאיננה מקרית- זוהי בחירה המנסה למחוק את עברו האמיתי של הבניין על ערכיו ובמקומם לצרוב בתודעה דימוי חדש חיכוך קולקטיבי חדש/ישן.

הסיפור היחיד שהונצח הוא סיפור משאית התופת הבאה לאזכר את הקונפליקט ורחוקה מלהוות אטרקציה תיירותית לפיתוחה של העיר ולגאוותה של הקהילה המקומית. הדרתם של תושביה האוטנטיים של יאפא, על ההיסטוריה שלהם חיכרונותיהם הולידה יצור חסר פשר וקשר לאלפי שנותיה.

ד. מלונות בבסטיונים

העיר ההיסטורית הצטופפה עם נמלה בתוך חומה שהקיפה אותה. בחומה המזרחית נבנה השער לירושלים אשר היה מוגן בחפיר ובמצודת שער. בחומה המזרחית נבנו שתי מצודות גדולות (בסטיונים), אחת בפינה הצפונית-מזרחית והשנייה בפינה הדרומית-מזרחית בנקודות שבהן "נשברת" החומה מערבה לכיוון הים.

עם פירוק החומות במחצית המאה ה-19 פורקו גם הבסטיונים והחפיר סביבם מולא בעפר, כך נוצרו שטחים גדולים בשתי פינות העיר אשר ניתן היה לבנות עליהן מבנים חדשים. אבני החומה והמצודות המפורקות שימשו חומרי בנייה זמינים. על חורבות הבסטיון הצפון-מזרחי בנו השלטונות העות'מאניים את מבנה הקישלה (קסרקטין צבאי הצמוד למסגד ומול הסראייה). בניית הקישלה אפשרה לצבא העות'מאני להיות נוכח בכיכר המרכזית.

כמורה לאדריכלות ולשימור, הוראת השימור מהווה בעבורי כלי מחקרי לבחינתן של טראומות חברתיות ותרבותיות הבאות לידי ביטוי אדריכלי וכיצד הן נתפסות בזיכרון הקולקטיבי והאישי של כל אחד מאתנו. העיסוק בשימור המורשת הערבית-פלסטינית, בסטודיו לשימור, היא מעין עבודה במעבדה, לא רק למחקר וליצירה, אלא גם מקום של תיקון. הסטודנט מתחיל את דרכו קודם כל בחיפוש מידע בסיסי וראשוני על אודות המקום שבו עוסק הסטודיו. החומר ההיסטורי המבוקש שאינו נמצא בהישג יד (לא בוויקיפדיה ואף לא בארכיוני העירייה) מוביל את הסטודנט לחיפוש דרכים יצירתיות לאיסוף מידע מהימן ומפורט. באחת נחשף הסטודנט לקונפליקט התרבותי, המאלץ אותו להתמודד עם תפיסת עולמו ואף לנקוט עמדה.

הסטודנט המתעד מורשת ערבית-פלסטינית מודע לרובדי הזיכרון הנחשפים במהלך מחקר; הוא נדרש לבחון כל רובד ומגלה על ידי כך את הזיכרון הטראומטי של שני הצדדים המוגדרים בשיח הפוליטי, התוקפן והקורבן. לכל אחד מהצדדים נרטיב שונה ומכונן, ורק בחינה לעומק של שני הצדדים תאפשר פעולת שימור מאחזת, שתקדם העצמה חברתית של שני הצדדים כאחד. כדי להמחיש את סוגיית התיקון ניתן לבחון את הפרויקטים הסטודנטיאליים המתבצעים בסטודיו לשימור²⁴.

אין כל ודאות, כי התכנים החדשים אשר נוצקו לתוך המבנים המטופלים, יישמרו לאורך זמן ויענו על הציפיות שעיצבו אותם. נראה לי, כי רק הפיכתה של העיר העתיקה לחלק מהעיר הגדולה באמצעות הפיכתה לאזור מגורים רב תרבותי תאפשר לשמר את מבני יפו/יאפא זיכרונותיה בעבור כולנו.

ואשר חשפו את שרידי הבסטיונים. בשני המקרים אפשרה רשות העתיקות הקרבה כמעט מוחלטת של השרידים למען הפרויקטים המלונאים.

אין ספק, כי בשני המקרים אפשר היה להסב את המבנים ההיסטוריים לשימושים ציבוריים לטובת הקהילה וגם לשימושי מלונאות המתאימים יותר לסביבה ההיסטורית ללא צורך בהריסת מבנים קיימים ובמתן אפשרות לבנייה חריגה וחסרת פרופורציות.

סיכום

המורשת ההיסטורית והתרבותית של ערים עתיקות מבוססת לא רק על שרידי המבנים והמונומנטים המשמשים עדים לתרבויות העבר. מורשתן מבוססת גם על ההיסטוריות של כל הקהילות שחיו במקום והתייחסו אליו כביתם שלהם. גם הטראומה שאותה חוותה יאפא ותושביה והתרזותה הכמעט מוחלטת מאוכלוסייתה המקורית היא חלק מהמורשת של המקום. רבבות פליטים וצאצאיהם עדיין תופסים את יאפא כביתם, והזיכרונות שהם נושאים איתם אינם בהכרח זיכרונות מהבית הפיזי-מוחשי (רובם לא נכחו באירועי הנכבה). זיכרונות אלו מהבית הם זיכרונות מהתחום הלא-מוחשי וכוללים סיפורים, רגשות, קולות, ניחוחות ובעיקר זיכרונות של בית, חיי משפחה וקהילה לפני שנקטעו. למרות המאמץ הנמשך למעלה משבעים וחמש שנים למחוק את הזיכרונות הפלשתינים של יאפא ולצרוב אחרים במקומם, נותרו בשטח שרידים פיזיים ואלו חייבו פעולות שימור. כך גויס גם תחום השימור לשירות מנגנון ההשכחה ויצירת הנרטיבים התואמים את רצונו של הממסד הצינוני השולט. כך שומרו ושוחזרו מונומנטים "נקיים" לחלוטין מהקשר למורשת הערבית-פלשתינית אשר יצרה אותם במקור.

הערות

המאמר נכתב בסיועה של אדר' נעמה אבישי.

1. הסראייה העתיקה (ענת'קה) הוא מבנה הניצב בלב העיר ההיסטורית (כיום רחוב מפרץ שלמה), אשר שימש בעבר מקום מושבו של המושל הטורקי בעיר. הבניין הוקם בראשית המאה ה-19 על שרידים של מבנים קודמים, ושימש בתחילה חאן. בשנת 1811 קבע בו מושל יאפא, מחמוד אגא א-שאמי, את משרדי הממשלה ששימשו גם בניין דואר ובית מעצר. עוד היו בו באר, מסגד וחמאם. המבנה חדל מלשמש בית מעצר בשנות ה-70 של המאה ה-19, ובית הממשל הועבר ממנו ב-1897, כאשר נחנך בית הסראייה החדש בכיכר השעון הסמוכה (מחוץ לתוואי החומות). חלק מהבניין אכלסה משפחת דמיאני הנוצרית, ובמקום החל פועל בית חרושת המייצר סבון משמן זית. בית החרושת נסגר במלחמת 1948 והמבנה ננטש. הוא הוכרז רכוש המדינה ומבנה לשימור.

2. הסטודיו לשימור מועבר במסגרת B.Arc באדריכלות בביה"ס לאדריכלות ע"ש דוד עזריאלי הממוקם בפקולטה לאמנויות ע"ש יולנדה דוד כץ באוניברסיטת תל אביב. הסטודיו מהווה מבוא רחב לעיסוק האדריכלי בתוך סביבה היסטורית קיימת ופגיעה במיוחד. הסטודיו עוסק בחקר אזור או אזורים היסטוריים אשר שיקומם יהיה מנוף להתחדשות עירונית. הנושאים הנידונים והנלמדים בסטודיו הם: הזהויות ההיסטוריות והמורשות התרבותיות, המורשת האדריכלית כמסורת מן העבר למען העתיד, חקר הסביבה ההיסטורית הבנויה, חקר המבנים, תיעודם ומשמעותם התרבותית, בנייה חדשה בקונטקסט היסטורי ותוספות בנייה, תכנון השימור של מבנים והסתבתם לשימושים שונים וכן תכנון החלל הציבורי בהליך של "שימור משולב" בדרישות תכנון העיר.

3. במאמר יש שימוש במילים יפו/יאפא בהתאמה להקשר שבו נידונה העיר בטקסט.

4. ראה: אבו שחאדה, סמי, מטעם 21, עמ' 142.

5. "עתיקה" מוגדרת בחוק רשות העתיקות משנת 1989: "נכס, בין אם תלוש ובין אם מחובר שנעשה בידי אדם לפני שנת 1700, לרבות דבר שהוסף לו לאחר מכן והוא חלק בלתי נפרד ממנו, או נכס שנעשה בידי אדם החל משנת 1700, והוא בעל ערך היסטורי והשר הכריז עליו שהוא עתיקה".

6. "אנונימיות אינטימית" היא תאוריה אורבנית שחיבר האדריכל הלל שוקן. התאוריה הוצגה בתערוכת הביתן הישראלי בביאנלה לאדריכלות בוונציה, שאותה אצר בשנת 2000.
7. "מחיאון יפו לעתיקות" משוכן בבית הסראייה העתיקה. המחאון עצמו הוקם בשנות ה-70 של המאה ה-20. את המחאון מנהל כיום מינהל התיירות של החברה לפיתוח יפו העתיקה.
8. יש לציין, כי רוב שטחה של יפו טרם נחקר עדיין, ועל כן קשה לסכם ולהבין את העיר על תקופותיה השונות.
9. תכנית ה. קנדל, עובדה על ידי א. שור, אושרה בשנת 1937
10. "מבצע חמץ" הוא שמו של המבצע לכיבוש יפו במלחמת העצמאות על ידי חטיבות "ההגנה", "אלכסנדרוני", "גבעתי" ו"קריית". מטרת המבצע הייתה "להקיף ולנתק לגמרי" את יפו מעורפה באמצעות כיבוש.
11. "יפו- מקראה היסטורית-ספרותית" בעריכת יוסף אריכא, הוצאת עיריית תל אביב יפו, האגף לחינוך, 1968
12. ראה: עזריהו מעוז, "רח' המלך ג'ורג': סיפורה של מורשת קולוניאלית בנוף העיר", מגזין "אתרים", הוצאת ספריית דקל-המועצה לשימור אתרים, ספטמבר 2012, עמ' 47-50
13. ראה: קפלן, מוטי, תכנית האב לפיתוח התיירות ביפו, 2000. את תכנית האב כתב צוות מתכננים בראשות מוטי קפלן, בהנחיית החברה הממשלתית לתיירות ומשרד התיירות. התכנית בבסיסה נכתבה על פי עקרונותיה של תכנית המתאר הארצית למפעלי תיירות ושטחי נופש- תמ"א 12, הרואה בפיתוח תיירותי מנוף כלכלי בתהליכי התחדשות עירונית ודרך לשיקום והחיאה של אזורים היסטוריים.
14. ראה: שם
15. את סביל "סולימאן" הקים אבו נבוט בשנת 1809 והוא קרוי על שם מפקדו ושליט עכו- סולימאן פאשה. צורתו כשל קשת גדולה המשלבת אבני שיש לבנות וגרניט ורודה. הסביל מעוטר בקשתות, בעמודים ובכתורות וכן בכתובות ובטורה של הסולטן העות'מאני.
16. את "מזרקת המשאלות" הקימו הפסלים ורדה גבעולי ואילן גלבר בשנת 2011.
17. "אל סראייה אל ג'דידה" (הסראייה החדשה) הוא מבנה בכיכר השעון שביפו, אשר שימש בית השלטון הטורקי, והיה מושבם של מוסדות הממשל העירוניים והממשלה הטורקית ששלטה בארץ ישראל/פלשתינה. הבניין הוקם בתרומות של עשירי העיר ונכבדיה, ונחנך בשנת 1897. את המבנה תכנן ובנה המהנדס היהודי ברוך פפירמייסטר, מאיכרי ראשון לצייון.
18. ראה: קרק, רות, יפו- צמיחתה של עיר 1917-1977, הוצאת אריאל ספרים- ירושלים, 2003, עמ' 27, 37, 42
19. ברוך פפירמייסטר נולד בלטביה, הוסמך כמהנדס - אדריכל, הגיע בשנת התרמ"ה, 1885, אל ראשון לצייון ונמנה עם "חובבי ציון". פפירמייסטר תכנן את מבנה בית הכנסת של המושבה וכן גם את בניין ה"סראייה" (בית הממשלה) ביפו. לזכותו של ברוך פפירמייסטר פעילות ציבורית ענפה. בראשון לצייון, השתתף באופן פעיל במרד האיכרים נגד פקדי הברון ונבחר להשתתף במשלחת אנשי המושבות אשר יצאה בשנת התרס"א, 1901, אל הברון בפיז, כדי להביאו לידי שיפור מעמדן העצמאי של המושבות בארץ. בשנים התרס"ב-התרס"ט, 1902 - 1909, כיהן ברוך פפירמייסטר כחבר בוועד המושבה ופעמיים נבחר לעמוד בראשו.
20. ראה: קפלן, מוטי, תכנית האב לפיתוח התיירות ביפו, 2000
21. ראה: ינון, יעקב, סביב כיכר השעון, הוצאת יד יצחק בן צבי, 2001, עמ' 170
22. ראה: באוהאוס ביפו, הוצאת מרכז באוהאוס תל אביב, עמ' 27
23. ראה: קפלן, מוטי, תכנית האב לפיתוח התיירות ביפו, 2000
24. ראה: <http://www.bateibeer.com/tiud.html>, ו- <http://www.tau.ac.il/~shderotj/studio.html>

רשימת מקורות

- אבו שחאדה, ס. (2010). **מטעם** 21, 142.
- אלע'בארי, ע., קדמן, נ. וגרדי, ת. (2012) (עורכים). **אומרים ישנה ארץ: מדריך סיורים**. זוכרות ופרדס.
- אריכא, י. (1968). **יפו: מקראה היסטורית-ספרותית: פרקים בדברי ימי העיר מראשיתה ועד ימינו**. עיריית תל אביב יפו, אגף החינוך.
- יבין, ש. (2006). **באוהאוס ביפו**. תל אביב: מרכז באוהאוס תל אביב.
- ינון, י. (2001). **סביב כיכר השעון**. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- עזריהו, מ. (2012) רח' המלך ג'ורג': סיפורה של מורשת קולוניאלית בנוף העיר. **אתרים**, 2, 47-50.
- קפלן, מ. (2000). תכנית האב לפיתוח התיירות ביפו. ישראל: המשלמה ליפו - עיריית תל אביב-יפו. החברה הממשלתית לתיירות ומשרד התיירות
- קרק, ר. (2003). **יפו- צמיחתה של עיר 1917-1977**. ירושלים: אריאל ספרים.